

Ny. A. Bergyajev és V. V. Rozanov Dosztojevszkij nyomában
„A nagy inkvizítor” című poéma megközelítései

Tartalom

I. Az orosz „ezüstkor” bölcselete és a 19. századi klasszikus irodalmi örökség	3
II. Bergyajev és Rozanov Dosztojevszkij-recepciója.....	7
<i>Kultúrtörténeti elmélkedések „A nagy inkvizítor” című poéma összefüggésében</i>	
III. A szerzőség kérdésre Bergyajev és Rozanov Dosztojevszkij-olvasata kapcsán.....	14
IV. Bergyajev és Rozanov szabadságértelmezése	20
V. A jó és a rossz fogalmak közötti különbségtétel Bergyajev és Rozanov bölcséletében	26
VI. Összegzés.....	31
Bibliográfia	33

I. Az orosz „ezüstkör” bölcsellete és a 19. századi klasszikus irodalmi örökség

Dolgozatom témája Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* (Братья Карамазовы 1880)¹ című regényének „A nagy inkvizítor” című fejezetében jelenlévő szabadságproblematika „ezüstkori” interpretációja. Dosztojevszkij munkásságának időszakát az „Aranykor” metaforikus időhatára jelöli, amely kezdetben az 1820-as 1830-as évekre vonatkoztatva csak Puskin és Gogol alkotói korszakát jelölte. A 20. századi irodalomtörténet-írás az „Aranykor” megnevezést kiterjesztette a teljes 19. századi orosz irodalomra, amely így magában foglalja Turgenyev, Goncsarov, Dosztojevszkij, Tolsztoj és Csehov életművét is.² A 20. századi irodalomtudomány az „Ezüstkör” elnevezést – az „Aranykor” analógiájára – a 19–20. század fordulójának nemcsak az irodalmára, hanem általánosan a korszak művészetére, annak szellemi életére alkalmazta.³

A két említett metaforikus korszakhatárnak kettős jelentése van. Egyrészt *értékmérőként* jelennek meg és *hanyatlástörténetnek*⁴ tekintik a 19. századi alkotók tevékenységéhez képest a 20. századelő művészi produktumait.⁵ Másrészt arra is utal, hogy az „Ezüstkör” bölcselői foglalkoznak az „aranykori” alkotásokkal.⁶ Az irodalom és a filozófia szoros közelsége az orosz kultúra meghatározó vonása. A filozófusok irodalmi szövegek iránti érdeklődése abban nyilvánul meg, hogy a *filozófiai diskurzus szépirodalmi alkotásokban fölvetett problémák körül bontakozik ki*. A dolgozat szempontjából különösen hangsúlyos a Dosztojevszkij-életmű iránti érdeklődés, olykor polémia.

Továbbá az irodalom és a filozófia azért választható el nehezen egymástól, mert a dolgozat tárgyát képező *vallásbölcselők fogalmi apparátusa stilisztikai szempontból nem tér el a szépirodalom nyelvétől*.⁷ Azt, hogy a szépirodalomnak és a filozófiának a határvonalai

¹ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek*. I–III. kötet. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997.

² Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014. 7. o.

³ Uo. 8.; 208. o.

⁴ A történelem, a kultúra folyamatának hanyatlásként való értelmezése nem az orosz kultúra specifikuma. A 19. század utolsó harmadában és a 20. században a német gyökerű szellemtörténetre (például Oswald Spengler vagy a spanyol Ortega y Gasset szemléletére) is jellemző a kultúrpeszsimista alapállás és a civilizációkritika.

⁵ Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014. 9–10. o.

⁶ Uo. 207–209. o.

⁷ Mivel a szépirodalom és a filozófia (azaz inkább bölcsélet) nyelvi és tartalmi szempontból nehezen választható el egymástól, ezért az „ezüstkori” alkotókat a dolgozatban elsősorban *bölcselőknek* vagy *vallásbölcselőknek* nevezem. Esetükben nem beszélhetünk olyan szigorú és tudatosan megalkotott fogalomrendszerről mint például a német filozófusok műveiben. Az irodalom és a filozófia szoros közelsége nem az orosz kultúra sajátossága: Kiss Lajos András felhívja arra a figyelmet, hogy a spanyol kultúrában is megfigyelhetjük a filozófiára jellemző

nehezen megjelölhetők, Pjotr Petrovics Aprisko *Az orosz filozófia története* című összefoglaló kézikönyve is bizonyítja. A szerző célja a teljesség igényére törekedve áttekinteni az orosz filozófiai irányzatokat és képviselőit a 11. századtól a posztszovjet időszakig. Bár Aprisko nem törekedett arra, hogy a szépirodalom egyes képviselőit bemutassa; mégis önálló fejezetben olvashatunk Dosztojevszkij (és Tolsztoj) életművéről. Ennek az az oka, hogy Aprisko a két író szépirodalmi alkotásainak, regényeinek filozófiai vonatkozásait és a két szerző publicisztikai esszéíró tevékenységét a filozófiatörténet keretében is jelentősnek tartja. Dosztojevszkijt foglalkoztatták a 19. század második felének filozófiai és társadalmi jelenségei, ugyanakkor műveiben *tételeken soha nem fejtette ki saját filozófiai nézeteit*. A regényeiben felvetett metafizikai kérdésekre az író kortársai nem fordítottak kellő figyelmet Aprisko szerint, majd csak a 20. században kezdték el Dosztojevszkij világnézetének magyarázatát egyes filozófusok.⁸

A 20. századelő filozófusaira jellemző, hogy az író életművének interpretációja során túllépnek az irodalomtörténet és az irodalomkritika keretein, és saját filozófiai meggyőződésüket tárják az olvasó elé. Ebbe az értelmezési hagyományba illeszthetők például Bergyajev *Dosztojevszkij világszemlélete*, Rozanov *A Nagy Inkvizítor Legendája*, Szolovjov *Három emlékbeszéd Dosztojevszkijről* vagy Merezszkovszij *Tolsztoj és Dosztojevszkij* című írásai. Az említett művek közös jellemvonása, hogy a regények alapkérdései közül a szabadság megélésének, valamint az író kereszténység-eszméjének témájára fókuszálnak.

Az esszé műfajspecifikus vonásai közül nagy a jelentősége annak, hogy nem szaktudományos ismeretanyagot közvetít az olvasó felé, hanem szabad gondolatmenet, amelyben a szubjektum előtérben van. Tág perspektívában gondolkodnak párhuzamosan több kérdésről, például erkölcsi és filozófiai dilemmákról, az emberi szabadság hatáiról, a kereszténységről és az egyház intézményéről. Ahogyan az igen változatos témaelemek felsorolása is mutatja, a bölcselek nem arra törekedtek, hogy egy-egy szűk területet részletesen körüljárjanak, hanem sokkal inkább arra vállalkoztak, hogy az egymással véleményük szerint összekapcsolódó témákat (például a hitbéli meggyőződés és a szabadság összefüggéseit) megvilágítsák. A esszé műfajának ezen sajátosságát azért is emelem ki, mert kutatómódszertani kérdéseket is felvet. A dolgozatomban középpontjában Nyikolaj

irodalmiasságot és a professzionális filozófiai szaknyelv hiányát, amely jelenséget összefüggésbe hozza az európai félperifériás léttel. Kiss Lajos András: Töprengések az orosz filozófia sajátosságairól. *Jelenlét – Filozófiai Tanulmányok* 3. Szeged, 1994. 134–150. o.

⁸ Aprisko, Pjotr Petrovics: F. M. Dosztojevszkij világszemlélete. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 367–381. o.

Alekszandrovics Bergyajev és Vaszilij Vasziljevics Rozanov szabadságértelmezése áll, azonban az esszéiknek a gondolatgazdagsága szükségessé teszi, hogy a szabadság témakörével összefüggő, de a szabadság interpretációjából olykor kivezető egyéb kérdéseket is vizsgáljak. Éppen ezért a dolgozat szerkezeti felépítésére a perspektíva folyamatos szűkítése a jellemző: a következő fejezetben azt vizsgálom, hogy Bergyajev és Rozanov tevékenységében hogyan válik meghatározóan jelenlévő témává a szabadságon való elmélkedés a Dosztojevszkij-életművel összefüggésben. A dolgozat terjedelmi kötöttsége miatt nem cél az orosz vallásbölcselők Dosztojevszkij-olvasatának átfogó magyarázata, így az elemzés perspektívájának folyamatos szűkítésével annak a feltárására törekszem, hogy a *szabadság* fogalmát Bergyajev és Rozanov a Dosztojevszkij-életmű utolsó regénye, *A Karamazov testvérek* (elsősorban „A nagy inkvizítor” című fejezet) kontextusában hogyan értelmezte.⁹ Tehát a megközelítem filozófiai irányultságú, mert a fókuszban a szabadság problematikája áll. Továbbá a filozófiai megközelítés abból a szempontból is hangsúlyos, hogy felvetem annak a kérdését, hogy Dosztojevszkij milyen módon tette lehetővé filozófiai gondolatok megszületését. Az elemzésem érint irodalomtudományi problémákat, azonban elsősorban nem arra koncentrálok, hogy a Dosztojevszkij-művek esztétikai-poétikai szempontból hogyan vannak jelen a bölcselők esszéiben, hanem egyes *gondolati tartalmak továbbélését* vizsgálom.

Mihail Mihajlovics Bahtyin *Dosztojevszkij poétikájának problémái* című művében azt állítja, hogy Rozanov, Merezkovszkij, Sesztov és a vallásbölcséleti irányzat képviselői a Dosztojevszkij-regényeket „átmonologizálták filozófiává”.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy az író által ábrázolt egyenrangú, sokféle tudat gazdag polifóniáját megpróbálják monologikus rendben elhelyezni. A regények szereplőinek a világából igyekeznek kibontani egy-egy általuk elsőrendűnek tartott ideológiai tézist. Bahtyin a Dosztojevszkij-regényeket átmonologizáló vallásbölcselők között tehát nem említi meg Bergyajevet, aki szintén filozófiai keretben foglalkozott az író regényeiben megjelenő metafizikai kérdésekkel a *Dosztojevszkij világszemlélete* és *Az orosz eszme* című esszéikben, vagy az *Önmegismerés* című filozófiai önéletrajzban. Véleményem szerint a mellőzés oka az, hogy a Bahtyin által polifonnak nevezett regényszerkesztési elv koncepciója közel áll a bergyajevi Dosztojevszkij-interpretációhoz. Bergyajev azonban nem használja a polifónia fogalmát (hiszen nem irodalomtudósként, hanem filozófusként viszonyul Dosztojevszkijhez). A bahtyini polifónia terminus helyett – amely fogalom az egy szereplői szólamon belüli többszólamúságot is jelenti – a vallásbölcselő úgy

⁹ Bergyajev és Rozanov viszonyára a Dosztojevszkij-életműhöz a következő fejezetben részletesen visszatérek.

¹⁰ Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 14. o.

fogalmaz, hogy Dosztojevszkij világára jellemző, hogy „a lét legmélyén tárul fel a poláris ellentétesség” «полярность в самой глубине бытия».¹¹ Amellett, hogy a bergyajevi és a bahtyini interpretációk között hasonlóságok is megállapíthatóak, egy hangsúlyos különbség is jelen van a két szerző értelmezésében. Bergyajev a „poláris ellentétesség” kifejezést az egy szereplői szólamon belül jelenlévő többszólamúságra használja, (illetve a kifejezés utal arra is, hogy a regények szereplői meghasonlott jellemű alakok). Tehát nem alkalmazza a több szereplő egymás mellé rendelt szólamára, ahogyan az a bahtyini elemzésben szerepel.

Bahtyin külön fejezetben tárgyalja, hogy mi az eszme szerepe az író műveiben.¹² A *polifon regényépítkezési elvvel* összeegyeztethetetlennek tartja az egyeszmejűséget. Bahtyin irodalomelméleti koncepciója szerint a polifónia megteremti annak a lehetőségét, hogy Dosztojevszkij az egymással egyenrangú szólamokban *a saját és a tőle idegen eszmét* is ábrázolni tudja.¹³ Az emberi gondolkodás és *az eszme dialogikus természetű*. Emiatt az eszme nem izolált, hanem csak akkor tud kibontakozni, ha a gondolatok nyelvi szinten is kifejeződnek, valamint, ha dialógus jön létre a különböző eszmék között.¹⁴

¹¹ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme. Az orosz gondolkodás alapvető problémái a 19. században és a 20. század elején*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2020. 197. o.; Бердяев, Николай: *Русская идея*. Санкт-Петербург, Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. 220. c.

¹² Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 99–127. o.

¹³ Uo. 107. o.

¹⁴ Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 110–111. o. Karen Sztjepanjan ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a polifonikusság nemcsak a különböző eszmék közötti ellentét ábrázolását teszi lehetővé, hanem a harmónia megteremtését is szolgálhatja. Ezt a megállapítást támasztja alá, hogy *A Karamazov testvérekben* az inkvizítor a poéma zárógondolataiban *elbizonytalanodik* az addig képviselt eszméjében a jézusi csók után. Sztjepanjan, Karen: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2022. 193. o. Az inkvizítornak az eszméjében való elbizonytalanodásának regénybeli megjelenítésére vissza fogok térni, mert Bergyajev és Rozanov filozófiai esszéjében is hangsúlyos szerepet tölt be Jézus szabadon engedésének jelene.

II. Bergyajev és Rozanov Dosztojevszkij-recepciója

Kultúrtörténeti elmélkedések „A nagy inkvizítor” című poéma összefüggésében

Az orosz vallásbölcselet a 19. század utolsó harmadában a 20. század első két évtizedében élte a virágkorát és közismert, hogy a vallásbölcselet egyik legmeghatározóbb forrása a 19. századi klasszikus irodalmi hagyomány. Török Endre a vallásos bölcselet önállósulásának kezdetét összefüggésbe hozza Dosztojevszkij jól ismert *Puskin-beszédével*.¹⁵ Az író értékelése szerint Puskin irodalmi nagysága abban rejlik, hogy felismerte a művelt társadalmi rétegeknek a néptől való eltávolodásából fakadó problémáját.¹⁶ Továbbá azt is megállapítja, hogy Puskin a regénykarakterek megformálásakor a *nép szelleméből* merített, amely *nép* a tiszta orosz identitást képviseli és nem viseli magán az európai civilizáció jellemzőit.¹⁷ A *Puskin-beszéd*ben Dosztojevszkij így fogalmaz az orosz néppel kapcsolatban:

„[Az orosz nép az], amely lelkében hordozza a világ iránti érzékenységre és a *mindent összehétközésre való ezen hajlamot*, és ennek már nem egyszer adta tanújelét a péteri reform utáni egész két évszázados időszak során. Népünk ezen képességének megjelölésekor nem állhattam meg, hogy e tényben rá ne mutassak *a mi jövőbeli nagy vigaszunkra, a mi fényes, lehet, hogy a legfényesebb, előttünk világító reménysugarunkra.*”¹⁸

Az idézetben egyrészt szerepel az orosz nép küldetésstudatának, az orosz nép jövőbeli nagyságának lehetősége. Másrészt Dosztojevszkij megfogalmazza benne, hogy szükség van az

¹⁵ Török Endre: Előljáróban. In.: Uő. (Szerk.): *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig*. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 7–20. o. Török Endréhez hasonlóan Dukkon Ágnes is a bevezető fejezetben tárgyalta „Ezüstkornak” és az említett időszakról elválaszthatatlan vallásbölcselet kiindulópontjának tekinti az 1880-ban Moszkvában a Puskin-szobor avatásán elhangzó beszédet. Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014. 8–18. o.

¹⁶ Dosztojevszkijnek az orosz kultúráról szóló elmélkedéseiben visszatérő témaelem a *почвенничество*, azaz a *talajosság* eszméje. Elképzelése szerint a harmonikus társadalmi berendezkedés csak akkor valósulhat meg, ha az értelmiség visszatér a népi gyökereihez. A *talajosság* eszméje az 1850-es 1860-as években bontakozott ki. Központi tézise, hogy az orosz kultúra felvirágzásának legfőbb akadálya a „népi egység” hiánya. Lásd erről: Aprisko, Pjotr Petrovics: *Talajosság, történeti-kulturális elméletek és a „bizantinizmus”*. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 305–326. o.

¹⁷ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Néhány magyarázó szó az alábbiakban következő Puskin-beszéd kapcsán. Ford.: Szabó Tünde. In: Kroó Katalin (Szerk.): *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I.* Budapest, Bölcsész Konzorcium 2006. 169–178. o.

¹⁸ Uo. 172. o. (saját kiemelés)

egymás mellett élő társadalmi csoportok közötti harmóniára. Az utóbbi gondolat – az *összhang megteremtése* – nemzeti szinten, valamint univerzálisabban, a világ egészére vonatkoztatva – a vallásbölcselek munkáiban úgyszintén központi motívum. Az előbbi idézet példázza azt, hogy Dosztojevszkijnek nemcsak a szépirodalmi alkotásai hatottak a vallásbölcselek műveire, hanem az orosz kultúráról szóló gondolatai.

A 19. század második felében az orosz belső társadalmi harmónia hiányára való ráeszmélés mellett az értelmiséget *Oroszország Nyugat és Kelet közötti pozíciója* is foglalkoztatta. Vlagyimir Szolovjov, a keresztény univerzalizmus filozófusa az egység létrehozását képviselte Kelet és Nyugat között. Meggyőződése volt, hogy a pravoszlávia, a katolicizmus és a protestantizmus egymás kiegészítői és nem egymás kizárói.¹⁹ Szolovjov Nyugat és Kelet dichotómiáját abban látta, hogy Nyugaton az individualizmus elve érvényesül és az individualizmus eszméjét képviselő embertípust *Istenembernek* nevezte. Keleten nem történt meg az individuum önálló entitássá válása, amelynek köszönhetően a kereszténység pravoszláv irányzata megőrizte univerzális jellegét. Az irányzatot hordozó embertípust *emberistennek* nevezi.²⁰

Szolovjov esszéjéhez hasonlóan az Istenember – emberisten fogalompár Nyikolaj Bergyajev műveiben is szerepel, azonban jelentésük eltér a szolovjovitól. A két embertípus között antagonisztikus ellentét áll fenn: Bergyajev Istenembernek tekinti azt, aki az útján Krisztust követi, a krisztusi entitást elhagyó meghasonlókat pedig emberistennek nevezi.²¹ A bináris oppozíciót a filozófus Dosztojevszkij nyomán határozta meg, akinek műveiben visszatérő problémakör a krisztusi (istenemberi) és az antikrisztusi (emberisteni) szembenállás. Állítása szerint *A Karamazov testvérek* „A nagy inkvizítor” című fejezetében kristályosodik ki az író kereszténységfelfogása az említett ellentét nyomán. A filozófus azért tekinti az *istenemberi entitás* tökéletes hordozójának a poémában megjelenő *Krisztust*, mert elérte a teljes szellemi szabadságot annak köszönhetően, hogy „lemond a világ feletti bármiféle hatalomról”.²² Bergyajev szerint az egyetlen hatalom, amely összeegyeztethető a szabadsággal, az a szeretet hatalma. Dosztojevszkij pedig – a bölcselek szerint – az inkvizítor sorsában bemutatja az *emberisteni eszme pusztulását*.

¹⁹ Hajnád Zoltán: *Sophia és logosz*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. 180–196. o.

²⁰ Szolovjov, Vlagyimir: Előadások az Istenembségről. In.: Török Endre: *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig*. Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 68–84. o. Vö.: Hajnád Zoltán: *A kultúra mint emlékezet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 95–104. o. Szolovjov az Istenembert mindig nagybetűvel, az emberistént mindig kisbetűvel írja, amely írásmódot Bergyajev is megőrizte. Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 256–258. o.

²¹ Uo.

²² Uo. 258–259. o.

A bergyajevi életmű hangsúlyos vonása a keresztény eszme képviselője. Hitbéli meggyőződését nem teológusként fejtette ki. Az egzisztenciabölcselethez közel álló keresztény perszonalizmus képviselőjeként fogalmazta meg nézeteit. Az Istent nem tekintette az ember fölött hierarchikusan elhelyezkedő realitásnak. Úgy gondolta, hogy az ember mint autonóm személyiség képes reagálni az isteni szabadságra és osztozni tud vele a szeretetben. Tehát az ember nem az isten passzív dicsőítője, hanem aktív cselekvőként képes közelíteni az isteni entitáshoz.²³ Bergyajev szerint a filozófia művelése egzisztenciális elkötelezettséget és cselekvést jelent. A filozófus személye elválaszthatatlan az általa művelt tevékenységtől:

„Ma már nyilvánvaló számomra, hogy mindig is a filozófiának ahhoz az ágához tartoztam, amelyet ma „egzisztencialistának” neveznek. [...] Hozzám éppen az egzisztencialista jellegű filozófia áll közel, de nem az élet- s nem is a pragmatikus filozófia. A filozófia kapcsolatban áll sorsommal, egész létezésemmel, benne a megismerő mint létező volt jelen. Mindig azt akartam, hogy ne valamiről szóljon, hanem jelentsen valamit, a szubjektum elsődleges valóságának a feltárását.”²⁴

A filozófus tevékenysége nem korlátozódik a Dosztojevszkij-életművel összefüggésben álló kereszténység-értelmezésre. Ugyanakkor a vallásbölcselet egyéb témákat körüljáró, például a kommunista forradalomról szóló *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című művében is azonosítható a kereszténység eszméjéhez való elkötelezett ragaszkodás.²⁵ Továbbá a Dosztojevszkij-életmű is hatással volt Bergyajev kommunista forradalmat tárgyaló esszéjére. *Az orosz kommunizmus értelme és eredetében* tárgyalt egyik fő problémakör a kommunista ideológia és a kereszténység kapcsolata, amely kapcsolatot Bergyajev a *Dosztojevszkij világszemléletében* is vizsgálta. Megállapítja, hogy a szocializmus a vallásra ellenséggként tekint, amelynek a bölcselet szerint az a magyarázata, hogy „a szocializmus nem hisz Istenben, a halhatatlanságban és az ember szellemi szabadságában”.²⁶ Bergyajev ezt a szocializmusról szóló megállapítását „A nagy inkvizítor” fejezet nyomán fejtette ki, amelynek az az oka, hogy párhuzamot látott a szocializmus képviselői és Dosztojevszkij Inkvizítorának alakja között. A

²³ Aprisko, Pjotr Petrovics: Ny. A. Bergyajev perszonalista egzisztenciálfilozófiája. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 616–632. o.

²⁴ Bergyajev, Nyikolaj: *Önmegismerés*. Ford.: Gasparics Gyula – Kovács Erzsébet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002. 127. o. (saját kiemelés) Vö.: Kiss Lajos András: A szabadság fanatikusa. Nyikolaj Bergyajev filozófiai élettrajzáról. In.: Uő.: *Teóriák hálójában. Filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. 215–232. o.

²⁵ Bergyajev munkásságának főbb állomásairól lásd: Sz. Bíró Zoltán: Utószó. In.: Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó. 2020. 273–283. o.

²⁶ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Ford.: Sz. Bíró Zoltán. Budapest, Századvég Kiadó, 1989. 175. o.

hasonlóság abban rejlik Bergyajev szerint, hogy a szocializmus képviselő is és az Inkvizítor is arra törekszik, hogy meggyőzze az embereket arról, hogy akkor tudnak a szabadság állapotába kerülni, ha lemondanak a szabadságról.²⁷

A bölcselő a szocializmus és a kereszténység azonos vonásainak tárgyalásakor arra is felhívja a figyelmet, hogy a kommunista eszmék képviselői az elméletük mellett vallásos meggyőződésre emlékeztető módon harcolnak.²⁸ Az orosz kommunisták mentalitásának Bergyajev szerint lényegi vonása az eszme szolgálatának való teljes alárendelődés. Az önzetlen rajongás a „keresztény léleknevelés, a természeti ember keresztény szellemben történő átformálása következtében alakulhat ki”;²⁹ amely az orosz mentalitás alapvető sajátossága.

A marxizmus 19. századvégi térnyerését Bergyajev összefüggésbe hozza a korszakra jellemző pesszimista-apokaliptikus szemlélettel. A pesszimizmusnak az a magyarázata, hogy az orosz értelmiség nem tud megbékélni azzal, hogy „Oroszország a Nyugat közönséges, polgári, racionalista, liberális, humanista útját kövesse”.³⁰ A filozófus szerint Szolovjovnál is megjelenik az apokalipszis víziója. Kiábrándultságának oka, hogy szembesült vele, hogy a történelem nem azon az úton halad, amelyen a keresztény univerzalizmus eszméje beteljesülhet. Az apokalipszis szolovjovi értelmezése nem a világvégének a közeledtét jelenti, hanem egy olyan eljövendő katasztrófa lehetőségét sugallja, amely a történelem keretein belül fog lezajlani.³¹

Vaszilij Rozanov az orosz forradalmi eseményeket megrendülve figyelte, amelyről a *Korunk apokalipszise* című utolsó művében írt. Az 1917-es év történéseinek tragikumát abban látja, hogy az európai kultúra (beleértve az orosz is) eltávolodott a „néhai kereszténységtől”.³² Rozanov cikkgyűjteményében megjelenik a kereszténységből való kiábrándulás motívuma:

„A kereszténység- nem az igazság és ereje sincs. Az evangéliumokban megrajzolt Krisztus-alak – éppen úgy, ahogy ott elmondatik, minden részletével, a csodáival és jelenéseivel stb., a gyengeségen és erőtlenségen kívül semmi mást nem jelenít meg...”³³

²⁷ Uo. 176. o.

²⁸ Uo. 170–176. o.

²⁹ Uo. 182. o.

³⁰ Uo. 99. o.

³¹ Szőke Katalin: Apokalipszis – 1917. In.: (Szerk.): Uő.: *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 425–440. o.

³² Rozanov, Vaszilij: *Korunk apokalipszise*. In.: Szőke Katalin (Szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Ford.: Vári Erzsébet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 321–423. o.

³³ Rozanov, Vaszilij: *Korunk apokalipszise*. In.: Szőke Katalin (Szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Ford.: Vári Erzsébet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. Uo. 340. o. (Rozanov kiemelése)

A 20. századelő gondolkodója szerint a forradalmi események és az első világháború elvesztésének lehetősége a „2000 évvel ezelőtti, szinte egészében most beteljesülő jóslat” – tehát az apokalipszis – beteljesülése.³⁴ Bár a *Korunk apokalipszise* vádbeszéd a kereszténység ellen és szemrehányás Krisztus ellen, a rozanovi életműről mégsem állítható, hogy távol állt volna tőle a kereszténység eszméje. Közel állt hozzá a krisztusi entitás értéként való felfogása, ugyanakkor kritikus pozíciót fogalmazott meg az egyház intézményével, különösképp a „Római/Nyugati Egyházzal”, tehát a katolicizmussal szemben.³⁵ A katolikus egyházi hatalmat bírálta, mert úgy gondolta, hogy a Róma-központú egyház a koraújkortól kezdődően arra törekszik, hogy megvalósítsa a kizárólagos szerepét a történelemben, ezáltal korlátozza az ember szabadságát; míg ez az attitűd idegen a pravoszláviától.³⁶

Rozanovnak például a kommunizmusról, továbbá az *Ó-* és az *Újszövetségről*, valamint a házasságról szóló elmélkedési (amelyről a *Религия и культура* című munkájában gondolkodott) példaként szolgálnak arra, hogy a bölcselő munkássága töredékesebb, nyitottabb a bergyajevi filozófiánál. Az említett témaelemek arról tanúskodnak, hogy Rozanov a hétköznapi emberi élet számos vetülete iránt érdeklődött, azonban nem törekedett arra, hogy életművét főbb kérdések köré szervezze. Ez azt jelenti, hogy Rozanov az alkotásaiban számos, egymástól távol eső filozófiai kérdésre kereste a választ, az egyes művei között laza a kapcsolat.³⁷ Rozanovtól eltérően a bergyajevi életműben viszont jól azonosíthatók azok a fő metafizikai kérdésfeltevések, amelyek a filozófiai esszéiben visszatérő témaelemek. Bergyajev munkásságában centrális helyet foglal el a kereszténység és az emberi szabadság határainak problematikája, amelyeknek meghatározása során a Dosztojevszkij-életmű kiindulási pontot jelent. Ez nemcsak azt jelenti, hogy Bergyajev az esszéiben tárgyalja a Dosztojevszkij-regények azon részleteit, amelyekben felmerül a szabadság kérdése. Azt is jelenti, hogy Bergyajev azokban az esszéiben, amelyekben nem célja a Dosztojevszkij-művek elemzése – mint például a fejezetben körüljárt *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című műben – szintén kiindulási pontot jelent a dosztojevszkiji kereszténység- és szabadságértelmezés.

Dolgozatomban Bergyajev és Rozanov *kereszténységhez*, valamint az *1917-es forradalomhoz* fűződő komplex viszonyánál azért időztem el, mert az említett kérdéseket „A

³⁴ Uo. 338. o.

³⁵ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 97–105. o.

³⁶ Uo. 101–102. o.

³⁷ Az életmű szerteágazó területeiről: Ерофеев, Виктор: Разноцветная мозаика Розановской мысли. In.: Ерофеев, Виктор: *В. В. Розанов – Мысли о литературе*. Москва «Современник», 1989. 6–36. c.; Török Endre: Vaszilij Rozanov (1856–1919). In.: Uő. (Szerk.): *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig*. Budapest – Piliscsaba, Vigília Kiadó – PPKÉ Bölcsészettudományi Kar, 1999. 163–169. o.

nagy inkvizítor” poéma olvasata hívja elő. A gondolkodók munkásságában a két témaelem tárgyalása szempontjából különbség figyelhető meg. Mindkettőjüket foglalkoztatja A *Karamazov testvérek*ben az inkvizítor alakjában testet öltő autoriter hatalom, azonban eltérően vonatkoztatják saját történeti tapasztalatukra. Bergyajev a 20. századi totalitárius rendszerek előképét látja az inkvizítorban azért, mert az alakja és a 20. századi totalitárius rendszerek azonos módon fosztják meg az embert szellemi szabadságától. Bergyajev szerint például Ivan Karamazov (és az Iván által megalkotott inkvizítor) akkor, amikor Dosztojevszkij A *Karamazov testvéreket* írta, még csak jóslat volt, amely 20. század elején a valóságban is testet öltött.³⁸ Bergyajevtől eltérően Rozanov az inkvizítor alakja nyomán nem a totalitárius diktatúrák természetéről gondolkodik, hanem az egyháznak mint intézménynek az európai kultúrában betöltött szerepéről. Úgy gondolja, hogy a Római Katolikus Egyház univerzális jellege korlátozza az emberi akaratot és szabadságot.³⁹ A katolicizmus természete és az inkvizítor alakja között a bölcselelő azért von párhuzamot, mert az az elnyomás, amely meglátása szerint a római katolikus egyház intézményének meghatározó jellemzője, a poémában is jelen van. Rozanov szerint tehát a poéma és a katolikus eszme természete között szerves kapcsolat van.

Rozanovnak a poémához fűzött kommentárja nemcsak abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy az egyházak történelmi szerepéről gondolkodik a poéma olvasata nyomán. „A nagy inkvizítor” fejezethez fűzött filozófiai kommentár jelentőségére irányítja a figyelmet, hogy a Dosztojevszkij – *A Nagy Inkvizítor Legendája* 1891-es orosz megjelenésétől kezdve a rozanovi szóhasználattal „Legendaként” van jelen az orosz kultúrában.⁴⁰ Ahogyan például Bergyajev a *Dosztojevszkij világszemlélete* című esszéjében is többször „Legendának” nevezi a poémát.⁴¹

A legenda⁴² latin eredetű szó és szentéletrajzot jelent, amelyet a szent emléknapiján felolvastak. A folklórban a legenda olyan történetet jelent, amely fantasztikumon alapul. A

³⁸ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 270–280. o.

³⁹ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 154–161. o. A koraiújkori spanyol eretneküldözés, valamint a modernkori orosz történelem között nemcsak Rozanov látott analógiás viszonyt, hanem Karen Sztjepanjan irodalomtörténész is, aki Cervantes és Dosztojevszkij alkotói korszakában azonos vonásnak tekinti, hogy mindkettőjük abban a történelmi korszakban foglalkozott az emberi szabadság korlátaival, amikor saját hazájuk meghatározó hatalmi tényezőnek számított. Степанян, Карен: *Достоевский и Сервантес. Диалог в большом времени*. Москва, Языки Славянской Культуры, 2013. 53–57. c.

⁴⁰ Patkós Éva: Utószó. In.: Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Uő.: Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 218. o. Patkós Éva és Rozanov kortársai (például Bergyajev) a „Legenda” megnevezést nagybetűvel írta, amely írásmódot követek a dolgozatban.

⁴¹ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 258. o.

⁴² A legenda műfaji meghatározása: Чистов, К. В.: Легенда. In.: *Краткая литературная энциклопедия*. [<https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/default.asp>] [2024. 11. 2.]

műfaj jelentős változáson ment keresztül, a 17. században legendaszerű satírák is születtek, majd a modern korban, a 19. században kísérletet tettek a műfaj újjáélesztésére. A modern kori legendában a szerzők már nem szentekről, hanem hősekről írnak. Rozanov a filozófiai esszéjében „A nagy inkvizítor” című fejezetet Legendának nevezi, amely a bölcselő szerint az Inkvizítorról és nem pedig Krisztusról – nem a szentség képviselőjéről – szól. Véleményem szerint a Legenda szóhasználatával a bölcselő a legenda műfajának modern kori jelentéséhez kapcsolódott. Azért, mert a regényfejezetben az Inkvizítor olyan karakter, aki hősként képviseli a modern kori értelemben vett eszmét. Azt a kérdést, hogy mit jelent az eszme a Dosztojevszkij-regényben és Rozanov hogyan vélekedik az inkvizítor által képviselt eszméről, a következő fejezetekben vizsgálom.

Rozanov és Bergyajev esszéinek közös jellemvonása, hogy igyekeznek felfejteni Dosztojevszkijnek a keresztény hithez való viszonyát.⁴³ Bergyajev az esszé előszavában arról számol be, hogy számára azért alapvető fontosságú *A Karamazov testvérek*ben olvasható poéma, mert a regényfejezet segítette őt a krisztusi entitás interiorizálásában.⁴⁴ Rozanov azért fordít kiemelet figyelmet a poémára, mert véleménye szerint a „[*A Karamazov testvérek*] a *Legenda* köré tömörül, mint ahogyan egy témát körülvesznek variációi; őrzí az író legbensőbb eszméjét, mely nélkül Dosztojevszkij nemcsak ezt a regényt nem írta volna meg, hanem sok más művét sem”.⁴⁵

⁴³ Николукин, П. В.: В. В. Розанов – Литературный Критик. In.: (Szerk.): Уő.: В. В. Розанов – Несовместимые контрасты жизни. Литературно – эстетические работы разных лет. Москва, Искусство, 1990. 5–40. с.

⁴⁴ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 7. o.

⁴⁵ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 10. o.

III. A szerzőség kérdésre Bergyajev és Rozanov Dosztojevszkij-olvasata kapcsán

Az előző fejezetben arra a kérdésre kerestem a választ, hogy Bergyajev és Rozanov „A nagy inkvizítor” című poémához milyen pozícióból közelítenek. Bergyajev munkásságában a poéma olvasata a kereszténység metafizikai aspektusának, valamint az ember szellemi szabadságának a tárgyalását hívja elő, míg Rozanov az egyház intézményének a történelmi szerepét vizsgálja a regényfejezet interpretációja során. Véleményem szerint ez a példa jól mutatja, hogy a két gondolkodó a Dosztojevszkij-életművet (elsősorban „A nagy inkvizítor” fejezetet) tárgyaló esszéi nem pusztán az írói életmű vizsgálatára törekednek, sokkal inkább arról van szó, hogy a poémában jelen lévő erkölcsi–filozófiai–történelmi kérdések Bergyajevet és Rozanovot önálló filozófiai alkotások létrehozására ösztönözték. A két vallásbölcselelő a 19. századi az orosz irodalom recepcióját nem az irodalomtörténészek módszertani apparátusával alkották meg; tevékenységük nem illeszthető például a formalista iskola metodológiai keretei közé. Amikor a 19. századi szépirodalom 20. századeleji, jelen esetben Bergyajev és Rozanov műveiben megvalósuló továbbéléséről beszélünk, akkor azzal a kérdéskörrel foglalkozunk, hogy például Puskind, Dosztojevszkijt vagy Tolsztojt hogyan olvasták a 20. századelőn. Amellett, hogy „A nagy inkvizítor” poéma a két gondolkodó önálló műveinek forrását képezte, a 20. századeleji Dosztojevszkij-recepciónak az „önéletrajzi olvasás” is specifikus vonása.⁴⁶ A kifejezés arra vonatkozik, hogy a filozófusokat foglalkoztatja a szerző és a szöveg közötti kapcsolat. Az irodalomszemléletnek ehhez az irányzatához kapcsolódók szerint az írók a műveik fölött állnak és az általuk létrehozott alkotásoknak az értékét a létrehozók emberi-etikai minőségétől függőnek tekintik.⁴⁷ Például Bergyajevnek a *Dosztojevszkij világszemlélete*, Rozanovnak a *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája* című filozófiai-kritikai esszéire az önéletrajziság igénye jellemző. A következő fejezetekben Bergyajev és Rozanov műveinek összehasonlító elemzésére térek át. Azért emelem ki a vallásbölcseleti irányzat képviselői közül a két bölcselelő munkásságát, mert Dosztojevszkij életművéről mindketten *monografikus terjedelmű esszékben* gondolkodtak, amely teret engedett *önálló filozófiai meggyőződésük*⁴⁸ kifejtésére is.

⁴⁶ Nagy István: A klasszikus orosz irodalom XX. századi olvasatban. In.: Kroó Katalin (Szerk.): *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Budapest, Bölcsész Konzorcium 2006. 699–717. o.

⁴⁷ Uo. 702. o.

⁴⁸ Bergyajev a *Dosztojevszkij világszemléletében* így határozza meg a könyvének a célját: „nemcsak Dosztojevszkij világszemléletét próbáltam feltárni, hanem nagyon sokat beleadtam *saját világszemléletemből* is”. Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 8. o. (saját

Úgy gondolom, hogy a Bergyajev- és a Rozanov-esszéknek a Dosztojevszkij-szövegekkel való szoros kapcsolata indokolja, hogy a bölcselek értékeztetésében vizsgáljam a szerzőség kérdését, amely elemzési szempont kifejtését a Foucault-i szerző-fogalom segíti.⁴⁹ Foucault rögzítette, hogy a *szerzői név* azt a célt szolgálja, hogy bizonyos szövegek csoportosíthatók és más szövegekkel szembeállíthatók legyenek.⁵⁰ Dekonstruálta azt az elképzelést, hogy ha egyes művek *szerzője* azonos, akkor az általa írt szövegek között szükségszerűen van kapcsolat.⁵¹

A Foucault-i gondolatmenet egy igen összetett jelenségre irányítja a figyelmet. Felmerül az a kérdés, hogy azok a Dosztojevszkij-regényekben megfigyelt hasonlóságok, amelyeket Bergyajev és Rozanov felfedez, valóban az író világnézetének folyamatos alakulását mutatják-e. A különböző Dosztojevszkij-regények szerves összetartozását Rozanov így fogalmazza meg:

„*A Karamazov testvérek* karaktereihez képest *előkészítő jellegűeknek* tekinthetjük az előző regényekben megismert jellemeket: Ivan Karamazov végső és *legteljesebb formában azt a típust fejezi ki, amely már korábban is kirajzolódott előttünk* erre vagy arra elmozdulva, hol mint Raszkolnyikov és Szvidrigajlov (*Bűn és bűnhődés*), hol mint Nyikolaj Sztavrogin (*Ördögök*) és részben mint Verszilov (*A kamasz*). Aljosa Karamazov prototípusa Miskin herceg (*A félkegyelmű*) és valamelyest az a személy is, akinek a nevében történik a *Megalázottak és megszorítottak* című regény elbeszélése.”⁵²

kiemelés) Rozanov Bergyajevtől eltérően nem hangsúlyozta, hogy esszéjében önálló filozófiai meggyőződését is az olvasó elé kívánja tárni.

⁴⁹ Foucault, Michel: Mi a szerző? In.: Uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Ford.: Erős Ferenc – Kicsák Lóránt. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 119–145. o.

⁵⁰ Uo. 126. o.

⁵¹ „A szerző-funkció harmadik jellemző sajátága az, hogy nem spontánul alakul, hanem egyszerűen úgy, hogy egy diskurzust egy egyénnek tulajdonítunk. E funkció végeredménye egy – komplex – műveletnek, amelynek során mintegy megkonstruáljuk a szerzőnek nevezett észlelyt. E konstrukciónak aztán persze valamiféle „realisztikus” dimenziót igyekszünk adni, ez volna az egyénben rejlő „mélység”, „alkotóerő”, „szándék”, az írás (écriture) titokzatos kútforrása. Valójában azonban az, amit az egyénben „szerzőként” különítünk el (vagy ami szerzővé tesz egy egyént), nem egyéb, mint többé-kevésbé pszichologizáló projekciója mindannak, amit mi magunk művelünk a szöveggel: vagyis az összehasonlításoknak, a kiválasztott jellemző jegyeknek, megállapított folytonosságoknak és a kizárásoknak.” Foucault, Michel: Mi a szerző? In.: Uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Ford.: Erős Ferenc – Kicsák Lóránt. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 129. o. A szerző szerepének ártértekelése igen tág témakör a posztmodern irodalomtudományban. Foucault-on kívül például Roland Barthes-ot is foglalkoztatta, a szépirodalmi művet megalkotó szerepe. Véleménye szerint a klasszikus irodalomkritika túlhangsúlyozta a szerző szerepét, amely helyett célszerűbb a leírt szövegre és a nyelvre fókuszálni. Véleménye szerint a szerzői pozíció jelentőségének túldimenzionálása ahhoz vezet, hogy a szerzőt saját könyve múltjaként fogjuk fel, „aki a könyvet megelőzően létezik, a könyvért gondolkodik”. Ehelyett azonban célszerűbb a szöveget a jelenben értelmezni, amely itt és most, a szerzővel együtt születik. Lásd erről: Barthes, Roland: *A Szerző halála*. In.: Uő. *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. Ford.: Babarczy Eszter – Kovács Sándor – Mihancsik Zsófia – Romhányi Török Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 50–55. o.

⁵² Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizitor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 17. o. (saját kiemelés)

Az idézett szövegrészlet bizonyítja, hogy Rozanov a különböző Dosztojevszkij-regényekben szereplők jelleme között szoros kapcsolatot feltételez, amely – a bölcselelő szerint – Dosztojevszkij részéről tudatos szerzői törekvés. Úgy tekint az író életművére, amelynek van egy egyenes vonalú fejlődési íve és az egyes szövegek között *leszármazási viszonyt*⁵³ állapít meg. Például a bölcselelő szerint Ivan Karamazov alakjában kikristályosodik *a téves eszmét elkötelezetten képviselő hőstípus*, amelynek *előzménye* a *Bűn és bűnhődés*ben Raszkolnyikov alakja.

A bergyajevi értelmezésben Rozanovhoz hasonlóan azonosítható a Foucault-i értelemben vett szerző-funkció. Ez azt jelenti, hogy a különböző, Dosztojevszkij által megrajzolt szereplők között összefüggést állapít meg. Így a *szerzői név* a bergyajevi értelmezésben is *klasszifikációs funkciót*⁵⁴ lát el és hozzájárul a különböző szövegek közötti kapcsolat megteremtéséhez.

„[A *Bűn és bűnhődés*ben] az ember sorsa nem az emberi sokaságban, nem a kölcsönös emberi kapcsolatok izzó atmoszférájában tárul fel. Raszkolnyikov csak önmagával néz szembe, s így ismeri fel az emberi természet határait, ő saját magán kísérletezik. A „sötét” Raszkolnyikov Sztavroginhoz vagy Ivánhoz képest még nem „rejtély”. Ez még csak egy stádiumot jelent az ember sorsában, az emberi önkényesség útján, s ez a stádium megelőzi Sztavrogint és Ivan Karamazovot, még nem olyan bonyolult. Nem maga Raszkolnyikov jelenti a rejtélyt, csak büntette rejtélyes. Az ember áthágja önmaga határait. Az önkényesség azonban még nem változtatta meg gyökeresen az ember természetét. Mind a *Feljegyzések az egérlyukból* hőse, mind Raszkolnyikov problémákat és rejtélyeket vet fel, míg Verszilov, Ivan Karamazov és Sztavrogin már magukban hordozzák a problémát és a rejtélyt.⁵⁵

Bergyajev a regénykaraktereket „sötétekre” és „világosokra” osztotta fel. Ivan Karamazovot az előbbi kategóriába sorolta, akinek a „rejtélyét” – azaz az eszméjét – meg lehet ismerni. A megismerés képessége Aljosának megadatott, mert belelát testvérének a lelkébe. Az előbbi idézetben jelen van az a gondolat, hogy Raszkolnyikov még nem „rejtély”, csak az uzsorásasszony és Lizaveta megölése miatt „rejtélyes” és bűnös hős. Azonban Ivan már maga

⁵³ Foucault, Michel: Mi a szerző? In.: Uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Ford.: Erős Ferenc – Kicsák Lóránt. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 126. o.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 52–53. o.

a rejtély. A „rejtélyes” embertípus Bergyajev szerint *több stádiumon* keresztül haladva formálódott és teljesedett ki Ivan alakjában. Tehát az 1866-ban először megjelenő *Bűn és bűnhődés*ben raszkolnyikovi jellem az írói életművet záró alkotásban vált kiforrott hőstípussá. Bergyajev azaz a Dosztojevszkij-regényekre nem egymástól független önálló alkotásként tekintett, hanem a teljes életművet holisztikusan szemlélte. Ugyanakkor a bölcselő az író alkotásait nem egy szűk értelmezési keretben tárgyalta és nem törekedett arra, hogy a regények alapján Dosztojevszkijnek tulajdonítson egy, az író által ki nem fejtett világszemléletet:

„Dosztojevszkij megismert valamit a világ titkából, s én ezt szeretném felfogni. Dosztojevszkij világszemlélete nem volt elvont eszmerendszer, *ilyen rendszert nem szabad keresni egy igazi művésznél, és kétséges, hogy egyáltalán lehetséges-e.* Dosztojevszkij világszemlélete valójában nem más, mint zseniális intuíció az ember és a világ sorsáról.”⁵⁶

Bergyajevet foglalkoztatta a regények közötti kölcsönviszony, de meghagyta az egyes művek önállóságát, szemben Rozanovval. Ennek köszönhető, hogy az író munkásságát tárgyaló esszéről Bahtyin sem mondta, hogy az az író tevékenységének „átmonologizálása” lenne,⁵⁷ míg a rozanovi interpretációt annak tekintette.

Foucault szerint a szerző-funkció azt a módot is jellemzi, ahogyan bizonyos *diskurzusok a társadalmon belül* jelen vannak.⁵⁸ Jelen esetben ezalatt a diskurzus⁵⁹ alatt azt értem, hogy Bergyajev és Rozanov az esszéikben foglalkoznak a Dosztojevszkij-életművel és az író által felvetett metafizikai kérdésekről – például a *szabadság* összetett jelentéstartalmáról –

⁵⁶ Uo. 14. o.

⁵⁷ Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 14. o.

⁵⁸ Igor Szmironov a *Lét és alkotás* című kultúrfilozófiai munkájában polemizál Foucaultnak a szerző szerepét tárgyaló nézeteivel. Szmironov arra a következtetésre jut, hogy a francia nyelvész-filozófus *alanytalanítja az alkotást/objektumot*, amely azért problematikus, mert a *szubjektum* (Foucault *szerzőnek*, Szmironov *alkotónak* nevezi) nem tud megnyilvánulni. Szmironov szerint a szerzőségnek pedig éppen az az oka, hogy „a szubjektum csak akkor válhat önmaga számára adottá, amikor létrehoz egy objektumot”. Szmironov, Igor: *Lét és alkotás*. Ford.: Kukucska Csilla. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000. 92–94. o.

⁵⁹ Foucault *Mi a szerző?* című esszéjében vizsgálja azt a kérdést is, hogy a szépirodalom képviselői diskurzust teremtő szerzőknek tekinthetők-e. Azért tarja fontosnak az említett kérdés körüljárását, mert a szépirodalom képviselői által létrehozott szövegek *fikciók*, míg a Foucault által diskurzusteremtőnek tartott Freud vagy Marx szigorú fogalomrendszerű, önálló diszciplína megalkotói. Azonban ennek a kérdésnek a vizsgálata nem lehetséges a dolgozat terjedelmi keretein belül. (Az irodalmi művek fikció státuszáról lásd: Todorov, Tzvetan: *Poétika* (1967). Ford.: Angyalosi Gergely. In: Bókay Antal – Vilcsék Béla (Szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 579–599. o.)

elmélkednek. Így a két „ezüstkori” vallásbölcselelő folytatja az „aranykori” író nyomán bizonyos vallási és filozófiai kérdésekről való gondolkodást.

Bergyajev *Dosztojevszkij világnézete* című monografikus terjedelmű esszéjében a szabadság központi témaelem, amellyel összefüggően vizsgálja a Dosztojevszkij-regényekben a szenvedés szépirodalmi ábrázolását. Bergyajev a szabadságra és a szenvedésre egymást feltételező fogalompárként tekint.⁶⁰ Az említett kifejezéseket azért kapcsolja össze, mert a filozófus értékelése szerint a szenvedés a rossz megtapasztalásával áll összefüggésben, rossz pedig azért létezhet, mert a szabadság is létezik.⁶¹ Bergyajev felhívja a figyelmet arra, hogy Dosztojevszkij lelkiismeretét leginkább a gyermeki szenvedés bántotta.⁶² A filozófus szerint Dosztojevszkij azért ábrázolja a szenvedést (például *A Karamazov testvérek*ben a „Lázadás” című fejezetben az ártatlan gyermekek szenvedését) és azért *buzdít mégis a szenvedés elfogadására*, mert az írónak az a meggyőződése, hogy a szenvedés elfogadása nélkül nem lehetséges a szabadság állapotába kerülni.⁶³

Rozanov – Bergyajevhez hasonlóan – szintén hangsúlyosnak véli *A Karamazov testvérek*ben a gyermeki szenvedés ábrázolását. A két bölcselelő esszéje között azonban lényegi különbség, hogy Rozanov a szenvedés hosszú és impulzív tárgyalása során a szabadság jelentéstartalmának filozófiai aspektusaira nem fordít figyelmet. Rozanov idézi Ivan Karamazov azon kijelentését, miszerint Isten világa nem elfogadható az értelmetlen erőszak jelenléte miatt.⁶⁴ Dosztojevszkij a gyermeki szenvedést valós eseményeknek a regénybeli megjelenítésével illusztrálja. Az író például feleleveníti Kroneberg úr és Zsezting úrhölgy perét, akiket hétéves kislányuk kínzása miatt állítottak a bíróság elé.⁶⁵ Rozanov a gyermeki szenvedés művészi rajzolata nyomán saját vallásfilozófiai meggyőződését tárja az olvasó elé: a bölcselelő megfogalmazza kételyeit a keresztény vallás azon elemével szemben, hogy Isten igazsága

⁶⁰ Vatai László: *Dosztojevszkij – A szubjektív életérzés filozófiája*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992. 126. o. Vatai László az egyike az első olyan magyar gondolkodóknak, akik filozófiai szempontból érdeklődtek a Dosztojevszkij-életmű iránt. Vatai László református lelkészként és filozófusként olvasta Dosztojevszkijt és a róla szóló bergyajevi interpretációt, amely nézőpont a *Dosztojevszkij – A szubjektív életérzés filozófiája* című monográfiájában tükröződik. Bergyajev Vatai László munkásságára gyakorolt hatásáról lásd: Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014. 227–238. o.

⁶¹ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 133–134. o.

⁶² Uo. 133. o.

⁶³ Uo. 134–135. o.

⁶⁴ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 73. o.

⁶⁵ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 317–318. o.

mindig érvényesül.⁶⁶ Rozanov a gyermeki szenvedés drámaiságához hasonlóan figyelmet fordít Krisztus csodatételére: egy halott kislány feltámasztására is. A bölcseleő a feltámasztás eseményének élethű ábrázolását összekapcsolja Dosztojevszkij személyes tragédiájával, hiszen az író elveszítette három hónapos gyermekét.⁶⁷ Tehát Rozanov a regény autobiografikus vonásait hangsúlyozza.

A dolgozat következő fejezetében a Bergyajev- és a Rozanov- szövegek belső összefüggéseire szeretnék rávilágítani. A bölcseleők munkáit *párhuzamosan* olvasom *A Karamazov testvérekkel*. Mindig vizsgálni fogom a Dosztojevszkij-regényben azokat a szövegrészeket, amelyeket a két gondolkodó hangsúlyosnak vél. Az említett elemzési forma nem azt a célt szolgálja, hogy a vallásbölcseleők Dosztojevszkij-recepciójának „helyességét” alátámasszam vagy a megállapításaikat esetleg cáfoljam. Azt szeretném bemutatni a három szerző szövegeinek párhuzamos vizsgálatával, hogy Dosztojevszkij hogyan tette lehetővé *más szövegek* (azaz a Bergyajev és a Rozanov-művek) létrehozását.

⁶⁶ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 89–96. o.

⁶⁷ Uo. 99–100. o.

IV. Bergyajev és Rozanov szabadságértelmezése

Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című műve az író egyik legismertebb regénye, amely az irodalomtudomány érdeklődésének is fókuszában lévő alkotás. A kétkötetes regény első részének ötödik fejezete nem pusztán egy szerkezeti egység a többi között *A Karamazov testvérekben*, hanem önálló műfaja van: *poéma*.⁶⁸ A műfaj a műfajban jelenségen túl a poéma belső szerkezetébe illeszkedik egy személyes elbeszélés, amely két egységre bomlik. Az inkvizítor önmagáról szóló elbeszélésével párhuzamosan olvasható a Krisztusról szóló vádbeszéd. A poéma szerkezeti felépítése *dialogus a dialogusban*: egyrészt Ivan szól Aljosához, másrészt Ivan beszédével párhuzamosan az inkvizítor szól Jézushoz.

Inkvizítor szavai Jézushoz: „Nem te mondtad-e akkor oly gyakran: «Szabaddá akarlak tenni benneteket.» De most megláttad ezeket a «szabad» embereket – teszi hozzá rögtön az öreg tűnődő mosollyal. Tizenöt évszázadig kínlódtunk ezzel a szabadsággal, de most ennek vége, és természetesen egyszer s mindenkorra. [...] de vajon ezt óhajtottad te, ilyen szabadságot?”

Aljosa megszakítja Ivan történetét: „Megint nem értem – szakította félbe Aljosa. - Gúnyolódik, kineveti?”

Ivan válaszol Aljosának: „Egy csöppet sem. Éppenséggel érdemül tudja be magának és társainak, hogy végre valahára legyőzték a szabadságot, és ezt azért tették, hogy boldoggá tegyék az embereket.”

Ivan folytatja a poémát azaz ismét az Inkvizítor szólal meg: „Mert csak most, (természetesen az inkvizícióról beszél), most vált lehetővé először, hogy törődjünk az emberek boldogságával. Az ember lázadónak teremtdött; hát lehetnek boldogok a lázadók?”⁶⁹

A dualitás a regényszerkesztési elv mellett a cselekmény helyszínének megválasztásában is jelen van. „A nagy inkvizítor” két helyszínen játszódik. Egyfelől Ivan és Aljosa párbeszédének helyszíne a *vendéglő*. Másfelől az Ivan által mesélt poéma színtere a *16. századi Spanyolország*. Ivan Jézus második eljövételének történetét mondja el öccsének. Jézus

⁶⁸ Kovács Árpád: Szövegköziség a regényben. (*A Karamazov testvérek* értelmezéséhez). In.: Uő.: *Diszkurzív poétika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó. 218–258. o.

⁶⁹ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 330. o. Jól megfigyelhető a regényből kiemelt részletben, hogy a szabadság témája központi elem. A regényrészlet Rozanovot is mélyen foglalkoztatta, ezért az idézet elemzésére vissza fogok térni.

„csöndben, észrevétlenül jelent meg, és lám – ez a különös –, mégis mindenki ismeri. Az evangéliumi történethez hasonlóan a poémában Ivan is szól Jézus csodatételeiről, aki meggyógyítja a gyermekkorától vak idős embert és feltámaszt egy halott kislányt. Majd megjelenik az inkvizítor, aki utasítja az öröket, hogy vezessék el Jézust, akinek majd az inkvizíció előtt kell felelnie tetteiért.⁷⁰ A poéma azért a koraújkori spanyolországi, Sevillában játszódik, mert ez az a történelmi korszak, amikor közismerten gyakori az *eretneküldözés*.

A poéma szerkesztési elvére jellemző dualitást, azaz Ivan és Aljosa, valamint az inkvizítor és Jézus dialógusának párhuzamos jellegét fentebb a regényből kiemelt idézettel illusztráltam. Arra is felhívtam a figyelmet, hogy a szabadság megélésének a lehetősége és a határa a kiemelt részletben hangsúlyosan jelen van. A kiemelt részlet Rozanovot is foglalkoztatta, aki módosítva idézte azt a *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor legendája* filozófiai kommentárjában.

„Csak most (**miután felülkerekedtünk a szabadságon**), most vált lehetővé először, hogy törődjünk *az emberek boldogságával*. Az ember lázadónak teremtdött; hát lehetnek boldogok a lázadók?» – kérdezi.”⁷¹

A Rozanov által *A Karamazov testvérek*ből kiemelt részlet a Dosztojevszkij-regényben így szerepel:

„Mert csak most, (természetesen az inkvizícióról beszél), most vált lehetővé először, hogy törődjünk az emberek boldogságával. Az ember lázadónak teremtdött; hát lehetnek boldogok a lázadók?”⁷²

⁷⁰ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 327–328. o.

⁷¹ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 104. o. Vö: «„Только теперь, **когда мы победили свободу**, стало возможным помыслить в первый раз о *счастьи людей*. Человек был устроен бунтовщиком; разве бунтовщики могут быть счастливыми?» – спрашивает он.» Василий Розанов: *Легенда о Великом инквизиторе Ф. М. Достоевского. Опыт критического комментария с приложением двух этюдов о Гоголе*. 1894. 77. с. [https://fedordostoevsky.ru/pdf/rozanov_2014.pdf] [2024. 8. 7.] Az orosz és a magyar idézetben a kurzívval szedett Rozanov kiemelése, a vastagon szedett saját kiemelése.

⁷² Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 330. o. Vö: «Ибо теперь только (то есть он, конечно, говорит про инквизицию) стало возможным помыслить в первый раз о *счастьи людей*. Человек был устроен бунтовщиком; разве бунтовщики могут быть счастливыми?» Достоевский, Федор Михайлович: *Братья Карамазовы*. [<https://ilibrary.ru/text/1199/p.37/index.html>] [2024. 8. 7.]

Azért idéztem *A Karamazov testvérek*ből és Rozanov kommentárjából is a részletet, mert így jól megfigyelhető, hogy a Rozanov által használt utóidejűséget kifejező szószerkezet és a „szabadság” kifejezés („miután felülkerekedtünk a szabadságon”⁷³) nem szerepel a regényben. Rozanov azért módosította a mű szövegét, mert ebben a megfogalmazásban az idézet illeszkedik ahhoz a bölcselői koncepcióhoz, miszerint *Dosztojevszkij szabadság-szemléletében változás figyelhető meg*. A bölcselő szerint a szabadság az író korábbi alkotásaiban (például a *Feljegyzések az egérlyukból* című művében) az emberi entitás kitüntetett attribútuma volt.⁷⁴ Azonban véleménye szerint *A Karamazov testvérek*ben Dosztojevszkij már nem törekszik arra, hogy a szabadságot emelkedett hangnemben tárgyalja. Rozanov megállapítja, hogy az író az utolsó regényében a szabadságot olyan létállapotnak tekinti, amelytől értékesebbnek tartja az élettel való harmonikus megbékélést.

A filozófus egyfelől azért használja a „miután felülkerekedtünk a szabadságon” utóidejű kifejezést, mert ez a megfogalmazás magában foglalja a perspektívatlanság élményét, amelyben az inkvizítor szempontja felülkerekedik a dosztojevszkiji (narrátori) magyarázaton. A rozanovi kiemelés így drámaibb a dosztojevszkiji szövegnél. Másfelől a bölcselő úgy gondolja, hogy csak akkor lehetséges az összhang elérése, hogyha a szabadság állapotába kerülés helyett az ember a béke megvalósítására törekszik:

„A szabadság, az igazság, az erkölcsi hőstett magasztos ajándékai immár kitessékelődnek mint az embert megterhelő, számára fölösleges dolgok; és csak egyvalamit látna szívesen Dosztojevszkij: bármilyen boldogságot, bármilyen megpihenést a «szánalmas lázadó» számára, aki mégiscsak megkínzott, mégiscsak fájdalomteli lény, akivel együttérez, és együttérzése elnyom a szívében minden mást, az istenire és a magasztos emberire irányuló minden heves törekvést.”⁷⁵

Bergyajevet és Rozanovot egyaránt foglalkoztatta az a poémában többször ismétlődő gondolat, miszerint az emberek számára a szabadság olyan terhet jelent, amelyet nem bírnak el. Bergyajev és Rozanov egyaránt foglalkozik az említett dilemmával és *A Karamazov testvérek*ből ugyanazt a részletet emelik ki:

⁷³ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 104. o.

⁷⁴ Uo. 104–105.

⁷⁵ Uo. (saját kiemelés)

Inkvizitor szavai Jézushoz: „Ki akarsz menni a világba, de üres kézzel még, a szabadságnak valamiféle ígéretével, amelyet azok együgyűségükben és velük született garázdaságukban fel sem tudnak fogni, amelytől félnek és irtóznak – mert *az ember és az emberi társadalom számára soha semmi se volt elviselhetetlenebb, mint a szabadság!* De látod ezeket a köveket ebben a forró csupasz pusztaságban? *Változtasd kenyérré őket, és az emberiség hálás, engedelmes nyájként iramlík utánad, bár örökké rettegni fog, hogy leveszed róla a kezéd, és nem kap többé tőled kenyeret. [...]* Te tudtad, szükségképpen tudnod kellett az emberi természetnek ezt a legfőbb titkát, de levetted az egyetlen abszolút zászlót, amelyet felajánlottak neked, hogy *mindenkit feltétel nélküli meghajlásra* kényszeríts – a földi kenyér zászlóját, mégpedig a szabadság és a mennyei kenyér nevében vetted el.”⁷⁶

Bergyajev abból a regényrészletben felmerülő dilemmából indul ki, miszerint az ember lemond a *szellemi szabadságról* a földi javakért cserébe, amelynek a kenyér a regénybeli metaforája.⁷⁷ A filozófusnak az említett kérdésről szóló okfejtése túlmutat a regény interpretációján és a Dosztojevszkij-mű inspirációja nyomán *saját* nézeteit fejt ki *a tudat hármas struktúrájáról*.⁷⁸ Az *úr*, a *szolga* és a *szabad* kifejezések az ember három állapotát leíró fogalmak. A filozófus megállapítás szerint az *úr* és a *szolga* korrelatív állapotok, amely azt jelenti, hogy *egymást feltételezik és egymás nélkül nem létező kategóriák*. A *szabadság megélésére képes ember* azonban nem egy másik entitáshoz képest, hanem *önmagáért* létezik. A *tudat hármas felosztásáról* szóló koncepció megalkotása az idézett regényrészlettel összekapcsolódik. Az *úr* az, aki a „földi kenyeret” adja a „meghajló”, azaz a *szolgaság állapotában* lévő tömegnek. A *szabad létezésre törekvő* ember pedig az a *személy*, aki a „földi” helyett a „mennyei kenyeret”, tehát a *szellemi szabadságot* választja.

A *személy* a bergyajevi szabadságértelmezésben kulcsfogalom és szorosan kötődik a kereszténységhez. A filozófus gondolatrendszerében a *személyként való jelenlét* azt a létállapotot jelenti, amelyben megnyilvánul, hogy mit jelent valójában embernek lenni:⁷⁹

⁷⁶ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 330. o. 332–334. o. (saját kiemelés)

⁷⁷ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 242–248. o.

⁷⁸ Bergyajev, Nyikolaj: *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 72–74. o.

⁷⁹ Louth, Andrew: *Modern ortodox gondolkodók*. Ford.: Görföl Tibor. Debrecen, Görögkatolikus Metropólia, 2022. 75–79. o.

„Nem mondhatjuk azt, hogy a személyfölötti, az embernél magasabb rendű, az Isten – cél, a személy pedig eszköz ennek a célnak a szolgálatában. Az ember-személy nem szolgálhat eszközül az Isten-Személy számára. *Lealacsonyítja az embert is, lealacsonyítja Istent is az olyan teológiai doktrína, amely szerint Isten önnön dicsőítésére teremtetett volna az embert.* Bámulatos, hogy az embert lealacsonyító minden tan Istent is lealacsonyítja. A személynek a személyhez, akár a legfőbb személyhez, Istenhez fűződő viszonya nem lehet az eszköz és a cél viszonya, *minden személy öncél.*”⁸⁰

A Bergyajevtől származó idézetben olvasható az a meggyőződés, amely szerint az ember nem az Istennek alávetett entitás, hanem a hit melletti elköteleződés szabad választás eredménye. A bölcsele továbbá azt is rögzíti, hogy *a szabadság a személy kitüntetett attribútuma.*⁸¹ A *személy* fogalommal ellentétes viszonyban van az *elidegenedett tudat* kifejezés, amely az *úri* és a *szolgai* állapot között keletkezik. Az elidegenedés akkor jön létre Isten és ember kapcsolatában, amikor az Istennek az *úri*, míg az embernek a *szolgai* entitást tulajdonítjuk. A cél, hogy az egymást feltételező *úr-szolga* kapcsolat úgy alakuljon át, hogy a *szolga* nem az *úr*, hanem a *szabad* tudat állapotába kerül, így kikerül az alávetett pozícióból, de nem válik zsarnokká. Bergyajev szerint a szabadság legtokéletesebb képviselője Krisztus, aki „nem akarta a hatalmat és nem volt *úr*”.⁸²

A bergyajevi értelmezésben a „földi kenyér” elfogadása a *szolgaság* állapotához vezet, amely koncepcióval rokonítható gondolat Rozanov Dosztojevszkij-kommentárjában is szerepel.⁸³ Rozanov az esszéjében megállapítja, hogy a „földi kenyér” a „csábítás” eszköze, amely kísértés „az emberiség sorsa feletti uralkodás érdekében”⁸⁴ megy végbe. A gondolkodó

⁸⁰ Bergyajev, Nyikolaj: *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 47. o. (saját kiemelés)

⁸¹ A *személyről* való gondolkodásnak az imént bemutatott formája az orosz a perszonalizmusra jellemző vonás. A 20. századeleji orosz perszonalistáknak az ember entitásáról szóló elmélkedései a *szlavofil tanításokban* gyökereznek. A szlavofil tanítás egyik központi eleme a *szobornoszty-elv*, amely olyan közösségi létezést jelent, amelyet az azonos hit követése tart össze. A *szobornoszty* a pravoszláv szellemiségben *életgyakorlatként, hitközösségként, lélekközösségként* is értelmezhető terminus. A *szobornij* szó Cirillhez és Metódhoz köthető, akik a katolikus szó lefordítására használták a kifejezést. A szlávok körében az előbbi kifejezés új jelentést kapott, a *szeretetben egyesült és megváltott emberek organikus eszményi közösségét* jelenti. Hajnád Zoltán: *Sophia és logosz*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. 184–185. o. Andrew Louth szerint Bergyajev azért tartotta a *szobornosztyot* valódi közösségnek, mert abban megőrizhető a *személy szabadsága*, hiszen a közösség organikusan jön létre és mindenki szabad akaratából tagja. Louth, Andrew: *Modern ortodox gondolkodók*. Ford.: Görfölb Tibor. Debrecen, Görögkatolikus Metropólia, 2022. 78. o.

⁸² Bergyajev, Nyikolaj: *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 74. o.

⁸³ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 247. o.

⁸⁴ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizitor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 120. o.

az említett jelenséget tragikusnak tartja, és megfogalmazza, hogy elmélete szerint mi a megoldás a kísértésnek könnyen engedő ember morális válságára:

„Ki kell oltani az emberben mindent, ami bizonytalan, aggasztó, kínzó, oly egyszerűvé kell tenni természetét, hogy csak rövid távú vágyak világossága éljen benne, arra kell kényszeríteni, hogy *mértékkel* legyenek ismeretei, *mértékkel* érezzen és *mértékkel* akarjon – így lehet őt kielégíteni és végül megnyugtatni...”⁸⁵

Rozanov állítása szerint *a komplex emberi létezés leegyszerűsítése* eredményezheti azt, hogy az ember többé nem vágyakozik olyan javak után, amelyekért cserébe hajlandó az önmaga feletti uralmat elfogadni. A bölcselelő tehát nem a szabadság megvalósításától várja, hogy az ember képes lesz ellenállni a kísértésnek, amelytől Bergyajev válasza alapvetően különbözik. *Bergyajev a földi javakért cserébe történő meghasonlás és így a szolgai sorba kerülés megoldásának a szabadság állapotába való eljutást tekinti.*

⁸⁵ Uo. (Rozanov kiemelései); Patkós Éva, Rozanov filozófiai kommentárjának fordítója jelzi, hogy a kommentárban olvasható gondolat tartalmilag megegyezik Dosztojevszkij *Ördögök* című regényében Sigaljev megszólalásával. Ennek jelentősége, hogy jelen esetben is jól megfigyelhető, hogy Rozanov saját filozófiai alkotásaiban jelentős mértékben a Dosztojevszkij-regények nyomán haladt.

V. A *jó* és a *rossz* fogalmak közötti különbségtétel Bergyajev és Rozanov bölcseletében

Bergyajevet és Rozanovot kiemelten foglalkoztatta a *jó* és a *rossz* közötti döntés képessége, ezen filozófiai és erkölcsi dilemmával összefüggően tematizálják a szabadság és az autoriter hatalom jelenlétét. Az említett kérdésfeltevést a poéma olvasata hívja elő, a gondolkodók azonban az említett problémakörhöz eltérő irányból és hangsúlyokkal közelítenek. Rozanov gondolkodásában az élet centrális helyet foglal el, és aziránt érdeklődik, hogy Dosztojevszkij hogyan gondolkodik az emberi életre konkrétan és közvetlenül ható autoriter tekintélyről. A hatalomnak – például az egyház hatalmának – az egyén életére gyakorolt hatásása különösen foglalkoztatja. Ez az érdeklődés jelen van a poémához fűzött filozófiai kommentárban is, hiszen az inkvizítor alakjában megtestesülő hatalmat Rozanov erőteljesen bírálja. A legendának a történelmi–vallási–kulturális háttérét előtérbe helyezi. Úgy véli, hogy az inkvizítor vádbeszédjében megfigyelhetők a római katolikus egyház specifikus vonásai, többek között a dogmától való eltéréssel szembeni intolerancia. Rozanov úgy véli, a poéma azért a 16. században játszódik, mert ez az a konkrét történelmi korszak, amikor Róma minden addiginál jobban megkövetelte a tekintélyének az elismerését és az engedelmességet, aki pedig az egyház hatalmát nem fogadta el, szembe kellett néznie az inkvizíció intézményével.⁸⁶ Míg Rozanov a valós történelmi tapasztalatot helyezi előtérbe, addig Bergyajev a poéma filozófiai alapjait mélyrehatóan tárgyalja. Bergyajev a poéma nyomán vizsgálja az emberi szabadság természetét, amellyel összefüggően az emberi lét metafizikai voltára kérdez rá. Rozanov a vallást és az egyházat intézményként közelíti meg, míg Bergyajev a hit univerzális jellegére fókuszál. Bergyajevet a *jó* és a *rossz* közötti választás dilemmája így önálló filozófiai alapvetések megfogalmazására ösztönözte és az említett fogalmakat metafizikai dimenzióban értelmezte. Bergyajevtól eltérően Rozanov a *jó* és a *rossz* fogalmak közötti különbségtételt a konkrét társadalmi tapasztalat és az emberi élet aspektusából vizsgálta.

A következő idézet – amelyben az inkvizítor megfogalmazza, hogy az ember számára a legnagyobb teher *a jó és a rossz közötti szabad választás* –; mindkét bölcslőt foglalkoztatta:

⁸⁶ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 103. o.

„Vagy elfelejtetted, hogy az ember a nyugalmat, sőt akár a halált is többre becsüli, mint a szabad választást a jó és a rossz megismerésében? Nincsen csábítóbb az ember számára, mint a lelkiismeretének szabadsága, de nincs gyötrelmesebb sem. [...] Az embernek a szilárd ősi törvény helyett ezentúl saját magának, *szabad szívvel kellett eldöntenie, mi a jó és mi a rossz*, nem lévén más útmutatója, mint a példád – de hát nem gondoltál arra, hogy végül is elveti a példádat, és kétségbe vonja az igazságot, ha olyan iszonyú terhet raknak rá, mint a választás szabadsága?”⁸⁷

Rozanov a regényből kiemelt idézet nyomán arra a következtetésre jut, hogy a keresztény vallási rendszerben nincs arra vonatkozó egyértelmű iránymutatás, hogy az ember hogyan határolja el egymástól a *jót* és a *rosszat*. Úgy gondolja, hogy a szabadság azt jelenti, hogy az ember képes a *jó* és a *rossz* között különbséget tenni, ugyanakkor az embernek nincs eszköze a helyes választáshoz.⁸⁸

Bergyajev is úgy gondolja, hogy a szabadság állapotában lévők képesek a *jó* és a *rossz* között helyesen mérlegelni, ugyanakkor ő ezt kis szabadságnak, *libertas minornak* tartja. A *libertas minor* és a *libertas maior* megkülönböztetése Szent Ágostontól származik.⁸⁹ A szabadság két formája közötti differencia abban keresendő, hogy az első alacsonyabb rendű, mert csupán a *jó* választásának szabadságát jelenti. Ebben az esetben az ember képes arra, hogy a helyes és a helytelen cselekedet között az előbbit válassza. A *libertas maior* magasabb rendű, mert az *Krisztus szabad elfogadását és a hit belsővé tételét* jelenti. Bergyajev óva int attól, hogy azonosítsuk egymással a *jó* és a *szabadság* fogalmát. Azért tartja fontosnak hangsúlyozni a két fogalom jelentéstartalma közötti eltérést, mert véleménye szerint *kiüresítjük a szabadság* jelentését azáltal, hogy a *jó szinonimájaként* alkalmazzuk.⁹⁰

Bergyajev a *jó* és a *rossz* viszonyában hangsúlyosnak tekinti az ember mérlegelési képességét és a felelősségvállalást, valamint nézete szerint a szabadság legteljesebb formáját a krisztusi entitás belsővé tétele jelenti. Az orosz irodalomban a szabadság összetett jelentéstartalma Lermontovot is foglalkoztatta, aki *A Démon* című művében az abszolút szabadság megvalósulásának problematikusságát ábrázolta. A elbeszélő költeményben a

⁸⁷ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 334–335. o. (saját kiemelés)

⁸⁸ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 119. o.

⁸⁹ Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 80–87. o.

⁹⁰ Uo. 83–84. o.

szabadság abszolút megvalósulása magában hordozza a démonná válás lehetőségét.⁹¹ A lermontovi démoni alak és a bergyajevi szabadságfogalom olyan módon kapcsolódik össze, hogy a bölcselő szabadságértelmezésében jelen van az ember morális létének a tragikussága, amelyet a szabadság démonikus vonása okoz. Ez azt jelenti, hogy az etika, vagyis a jó és a rossz közötti különbségtétel képességének szükségszerű feltétele a szabadság, azonban a szabadság démoni, mert jónak és rossznak egyaránt a forrása. A szabadság alapvető feltétele a morális életnek, amely a jóban és a rosszban megvalósuló szabadságot is jelenti, a szabadság tragikumát pedig az okozza, hogy nemcsak a jó, hanem a rossz is a feltétele.⁹²

Rozanov kommentárjában rögzíti, hogy a *jó* és a *rossz* antagonisztikus ellentéte végigkíséri a poémát, amely oppozíció a poéma zárósoraiban feloldódik.⁹³ Az inkvizítor, miután befejezi vádbeszédét, Jézus válaszát várja:

„[A]mikor az inkvizítor elhallgat, egy ideig várja, hogy válaszoljon a foglya. Nyomasztja a némasága. [...] Az öreg azt szeretné, ha mondana neki valamit, még ha keserűt, iszonyút is. De ő váratlanul, *némán* odamegy az aggastyánhoz, és *csöndesen megcsókolja* kilencvenéves, vértelen alakját. *Ez minden válasz. Az öregember megremeg.* [...] A fogoly elmegy. *[Az inkvizítor] megmarad addigi eszméje mellett.*”⁹⁴

A bölcselő szerint Ivan poémájának utolsó soraiban a „lángoló hit” és a „végtelen szkepticizmus” oppozíciója párhuzamosan van jelen. A hit és a szkepticizmus kettőssége a kételkedésben jut kifejezésre.⁹⁵ A kételkedés motívuma a poémában az inkvizítor szólamában érhető tetten, amelyet az „öregember megremegése” «[с]тарик вздрагивает»⁹⁶ fejez ki. A remegés momentuma magában foglalja annak a lehetőségét, hogy az inkvizítor megkérdőjelezze a monológiában vádbeszéd formájában kifejtett eszméjét. Az „inkvizítort” a

⁹¹ Lásd erről: Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014. 246–248. o.; Etkind Alekszandr: *Szodoma és psziché. Tanulmányok az ezüstkori szellemtörténetéről*. Ford.: Pálfalvi Lajos. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2024. 85–89. o.

⁹² Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 82. o. Sesztov, Lev: Vakmerőség és alázatosság. In.: Török Endre (Szerk.): *Az orosz vallásbölcsélet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig*. Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 224–273. o.

⁹³ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 138–143. o.

⁹⁴ Dosztójevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek. I. kötet*. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 344–345. o. (saját kiemelés)

⁹⁵ Vatai László: *Dosztójevszkij – A szubjektív életérzés filozófiája*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992. 54–78. o.

⁹⁶ Достоевский, Федор Михайлович: *Братья Карамазовы*. [<https://ilibrary.ru/text/1199/p.37/index.html>] [2024. 8. 7.]

poéma utolsó soraiban Ivan „öregembernek” «старик» nevezi. Véleményem szerint a megnevezésben történő változásnak az a magyarázata, hogy az „inkvizítor” szóhasználat szorosan összefügg a Krisztust vádoló, az inkvizíció intézményét megtestesítő alakkal.⁹⁷ Az „öregember” kifejezés pedig arra utal, hogy az inkvizítor – ha eszméjét megkérdőjelezi – akkor lehetséges számára a krisztusi entitás belsővé tétele. Amellett, hogy az inkvizítor elbizonytalanodik a monológ formájában kifejtett *eszméjében*; a *csók motívumának etimológiai szempontú elemzése* alapján levonható az a következtetés, miszerint a jézusi csók gyógyító erejű és lehetővé teszi a teljesség helyreállítását.⁹⁸ Úgy gondolom, hogy a gyógyulás jelen esetben a lélek gyógyulását, megtisztulását jelenti. Kovács Árpád a *csók motívumot* Max Vasmer etimológiai szótára nyomán elemzi, amely során nem az inkvizítornak az *eszméjétől való elfordulásra* helyezi a hangsúlyt, hanem a поцелуй (csók) és a целящая (gyógyító) szavak közös etimológiai eredetét tárgyalja.⁹⁹ Véleményem szerint a közös etimológiai eredet elemzése párhuzamba állítható azzal a megközelítési szemponttal, miszerint a jézusi csók magában hordozza annak a lehetőségét, hogy az inkvizítor elforduljon az addig képviselt *eszméjétől* (tehát megtisztuljon a lelke), és így képessé váljon a krisztusi erkölcsi minőség interiorizálására.

Ahogy említettem, Rozanov a poéma zárójelenetében az antagonisztikus ellentétek jelenlétét hangsúlyozza. A krisztusi csók az oppozíciók tetőpontjának tekinthető, mert a jézusi gesztusban a mély alázat és a szeretet teljességében van jelen, amelynek tökéletes ellentéte az inkvizítor alakja. Rozanovhoz hasonlóan Bergyajev is a művet átszövő ellentétek sokaságára lesz figyelmes. Megállapítja, hogy Dosztojevszkij ábrázolásában a lét „poláris ellentétessége” tárul fel, amelyet a meg hasonlást megélő emberek jelenítenek meg. A poémában a meg hasonlott, téves eszmét képviselő hős az inkvizítor. A vívódó alakok az író számára addig érdekesek, amíg „megkezdődik benn[ük] a szellem belső forradalma”.¹⁰⁰ A bölcselő megállapítása a poémával kapcsolatban arra vonatkozik, hogy a regényben az inkvizítor sorsát csak addig tudjuk követni, amíg a krisztusi csók egy pillanatra el nem bizonytalanítja a meggyőződésében. Arról már Ivan nem mesél Aljosának, hogy a későbbiekben az inkvizítor sorsa hogyan alakul.

A Karamazov testvérek további fejezeteiben Ivan poémájának karakterei (Jézus és az inkvizítor) nem szerepelnek. Kettejük „párbeszéde” a krisztusi csókkal zárul. A Bevezető

⁹⁷ Vö: Kovács Árpád: Szövegköziség a regényben. (*A Karamazov testvérek* értelmezéséhez). In.: Uő.: *Diszkurzív poétika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó. 218–258. o.

⁹⁸ Uo. 232–237. o.

⁹⁹ Uo. 234–235. o.

¹⁰⁰ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme. Az orosz gondolkodás alapvető problémái a 19. században és a 20. század elején*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2020.

fejezetben már írtam a bahtyini polifonikus regényépítkezési elvről, valamint arról, hogy az író műveiben a többszólamúság kizárja az egyeszméjűség lehetőségét. Az önálló, egyenrangú szólamok regénybeli jelenléte olyan módon valósul meg a poémában *nyelvi szinten*, hogy az inkvizítor monologikus vádbeszéd formájában kifejtett eszméjével szemben Jézus végig hallgat, tehát a jézusi kommunikáció egyetlen formája a figyelmes némasága és a megbocsátást kifejező csókja. Ahogyan Szigethi András fogalmaz, Jézus szólamában az eszme a hallgatásban jelenik meg.¹⁰¹

¹⁰¹ Szigethi András: A hallgatás igéje az Ige hallgatásában. Apofázis és egzisztencialitás az orosz „reneszánsz” szellemi antropológiájában. In.: Uő.: *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickájáig*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület. 2017. 48–52. o.

VI. Összegzés

Dolgozatomban célul tűztem ki Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev és Vaszilij Vaszljevics Rozanov azon filozófiai esszéinek interpretációját, amelyekben a szabadság összetett jelentéstartalmának értelmezésére hatással volt Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkijnek *A Karamazov testvérek* című regénye (elsősorban „A nagy inkvizítor” című fejezet). Michel Foucault, Roland Barthes és Igor Szmirnov – a posztmodern irodalomtudomány szempontjából meghatározó nyelvészek és filozófusok – tanulmányai nyomán vizsgáltam a szerzőség kérdését a két orosz bölcslő esszéiben. Az említett vizsgálati szempontokra azért volt szükség, mert Bergyajev és Rozanov a Dosztojevszkij-regények elemzése során amellet, hogy felfejtik az író regényeinek filozófiai aspektusait, önálló alkotásokat hoznak létre. Esszéikben nemcsak a 19. századi orosz író életművének elemzésére törekednek, hanem új, önálló filozófiai művek megalkotására.

Bergyajev és Rozanov esszéinek specifikuma, hogy nem irodalomtörténészként, hanem filozófusként gondolkodnak Dosztojevszkij regényeiről. Mindkettőjüket foglalkoztatja a szabadság megélésének szépirodalmi ábrázolása: a *Dosztojevszkij világnézete* és a *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája* közös pontja, hogy a szabadság fogalmát összekapcsolják a jó és a rossz közötti különbségtétel képességével. Azonban esszéik között lényeges különbségek is megfigyelhetők. Bergyajev a jó és a rossz oppozíciójának tárgyalása során megalkotta a *libertas maior* és a *libertas minor* kifejezéseket.¹⁰² Az előbbit azért tartja magasabb rendűnek, mert az a krisztusi entitás feltétel nélküli elfogadását és a hit belsővé tételét jelenti, míg az utóbbi kifejezés csupán arra vonatkozik, hogy az ember képes a jó és a rossz elhatárolására. Bergyajevtől eltérően Rozanov a szabadság, valamint a jó és a rossz közötti antagonizmusról való elmélkedése során arra a következtetésre jut, hogy a szabad ember annak köszönheti az autonómiáját, hogy képes a jót (azaz a helyeset) választani. Ugyanakkor teológiai okfejtésében arról is értekezik, hogy véleménye szerint a keresztény vallási rendszerben nincs egyértelmű iránymutatás a jó és a rossz közötti differencia felismeréséhez.¹⁰³

A két bölcslő filozófiai–kritikai esszéiben kiemelt szerepet tulajdonít „A nagy inkvizítor” poéma zárógondolatainak. Mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy a poémára jellemző antagonisztikus ellentétek feloldódásának csak a lehetőségével találkozunk.

¹⁰² Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 82–84. o.

¹⁰³ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 119. o.

Rozanov értékelése szerint a poémát azért nem „hallhatjuk tovább”¹⁰⁴, mert az már az olvasó feladata, hogy Ivan története nyomán választ találjon arra a kérdésre, „[h]ol az Isten, az igazság és az út?”.¹⁰⁵ Bergyajev szerint azért nem ismerjük meg az inkvizítor további sorsát, mert Dosztojevszkij számára a hősei csak addig érdekesek, amíg megkezdődik bennük „a szellem belső forradalm[a]”.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 140. o.

¹⁰⁵ Uo. 141. o.

¹⁰⁶ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme. Az orosz gondolkodás alapvető problémái a 19. században és a 20. század elején*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2020. 220. o.

Bibliográfia

Aprisko, Pjotr Petrovics: F. M. Dosztojevszkij világszemlélete. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 367–381. o.

Aprisko, Pjotr Petrovics: Ny. A. Bergyajev perszonalista egzisztenciálfilozófiája. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 616–632. o.

Aprisko, Pjotr Petrovics: Talajosság, történeti-kulturális elméletek és a „bizantinizmus”. In.: Uő.: *Az orosz filozófia története*. Ford.: Goretity József. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 305–326. o.

Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Barthes, Roland: A Szerző halála. In.: Uő. *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. Ford.: Babarczy Eszter – Kovács Sándor – Mihancsik Zsófia – Romhányi Török Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 50–55. o.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme. Az orosz gondolkodás alapvető problémái a 19. században és a 20. század elején*. Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2020.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Ford.: Sz. Bíró Zoltán. Budapest, Századvég Kiadó, 1989.

Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Ford.: Baán István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993.

Bergyajev, Nyikolaj: *Önmegismerés*. Ford.: Gasparics Gyula – Kovács Erzsébet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002.

Бердяев, Николай: *Русская идея*. Санкт-Петербург, Издательский Дом «Азбука-классика», 2008.

Чистов, К. В.: Легенда. In.: *Краткая литературная энциклопедия*.

[<https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/default.asp>] [2024. 11. 2.]

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek*. I–III. kötet. Ford.: Makai Imre. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997.

Достоевский, Федор Михайлович: *Братья Карамазовы*.

[<https://ilibrary.ru/text/1199/p.37/index.html>] [2024. 8. 7.]

- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics:** Néhány magyarázó szó az alábbiakban következő Puskin-beszéd kapcsán. Ford.: Szabó Tünde. In: Kroó Katalin (Szerk.): *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I.* Budapest, Bölcsész Konzorcium 2006. 169–178. o.
- Dukkon Ágnes:** *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből.* Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2014.
- Ерофеев, Виктор:** Разноцветная мозаика Розановской мысли. In.: Ерофеев, Виктор: *В. В. Розанов – Мысли о литературе.* Москва «Современник», 1989. 6–36. с.
- Etkind Alekszandr:** *Szodoma és psziché. Tanulmányok az ezüstkor szellemtörténetéről.* Ford.: Pálfalvi Lajos. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2024.
- Foucault, Michel:** Mi a szerző? In.: Uő.: *Nyelv a végtelenhez.* Ford.: Erős Ferenc – Kicsák Lóránt. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 119–145. o.
- Hajnády Zoltán:** *A kultúra mint emlékezet.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Hajnády Zoltán:** *Sophia és logosz.* Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- Juhász Anikó:** Nyikolaj Bergyajev. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
- Kiss Lajos András:** A szabadság fanatikusa. Nyikolaj Bergyajev filozófiai életrajzáról. In.: Uő.: *Teóriák hálójában. Filozófiai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. 215–232. o.
- Kiss Lajos András:** Töprengések az orosz filozófia sajátosságairól. *Jelenlét – Filozófiai Tanulmányok* 3. Szeged, 1994. 134–150. o.
- Kovács Árpád:** Szövegköziség a regényben. (*A Karamazov testvérek értelmezéséhez*). In.: Uő.: *Diszkurzív poétika.* Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó. 218–258. o.
- Louth, Andrew:** *Modern ortodox gondolkodók.* Ford.: Görföl Tibor. Debrecen, Görögkatolikus Metropólia, 2022.
- Nagy István:** A klasszikus orosz irodalom XX. századi olvasatban. In.: Kroó Katalin (Szerk.): *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Budapest, Bölcsész Konzorcium 2006. 699–717. o.
- Николюкин, П. В.:** В. В. Розанов – Литературный Критик. In.: (Szerk.): Uő.: *В. В. Розанов – Несовместимые контрасты жития. Литературно – эстетические работы разных лет.* Москва, Искусство, 1990. 5–40. с.
- Patkós Éva:** Utószó. In.: Rozanov, Vaszilij: *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája.* Ford.: Uő.: Budapest, Osiris Kiadó, 2022. 213–225. o.
- Rozanov, Vaszilij:** *Dosztojevszkij – A Nagy Inkvizítor Legendája.* Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 2022.

Rozanov, Vaszilij: Korunk apokalipszise. In.: Szőke Katalin (Szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról.* Ford.: Vári Erzsébet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 321–423. o.

Василий Розанов: *Легенда о Великом инквизиторе Ф. М. Достоевского. Опыт критического комментария с приложением двух этюдов о Гоголе.* 1894.

[https://fedordostoevsky.ru/pdf/rozanov_2014.pdf] [2024. 8. 7.]

Sesztov, Lev: Vakmerőség és alázatosság. In.: Török Endre (Szerk.): *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig.* Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 224–273. o.

Sz. Bíró Zoltán: Utószó. In.: Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz eszme.* Ford.: Patkós Éva. Budapest, Osiris Kiadó. 2020. 273–283. o.

Szigethi András: A hallgatás igéje az Ige hallgatásában. Apofázis és egzisztencialitás az orosz „reneszánsz” szellemi antropológiájában. In.: Uő.: *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickájáig.* Budapest, Protea Kulturális Egyesület. 2017. 48–52. o.

Szőke Katalin: Apokalipszis – 1917. In.: (Szerk.): Uő.: *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 425–440. o.

Szmirnov, Igor: *Lét és alkotás.* Ford.: Kukucska Csilla. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.

Szolovjov, Vlagyimir: Előadások az Istenemberségről. In.: Török Endre: *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig.* Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 68–84. o.

Степанян, Карен: *Достоевский и Сервантес. Диалог в большом времени.* Москва, Языки Славянской Культуры, 2013.

Sztyepanjan, Karen: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban.* Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2022.

Todorov, Tzvetan: Poétika (1967). Ford.: Angyalosi Gergely. In: Bókay Antal – Vilcek Béla (Szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 579–599. o.

Török Endre: Előjáróban. In.: Uő. (Szerk.): *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig.* Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 7–20. o.

Török Endre: Vaszilij Rozanov (1856–1919). In.: Uő. (Szerk.): *Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig.* Ford.: Baán István. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó – PPKE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 163–169. o.

Vatai László: *Dosztojevszkij – A szubjektív életérzés filozófiája.* Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992.